

VOGELS OP DE GOOISE HEIDEVELDEN

Peter Dieperink

Inleiding:

Momenteel beslaat het tiental heidevelden dat nog resteert een oppervlakte van ruim 1000 ha. De drie grootste heidevelden liggen centraal in het Gooi ingeklemd tussen Hilversum, Laren en Bussum: de Wester-, Bussummer- en de Zuiderheide. Naast dit drietal zijn er nog diverse middelgrote en kleine heides, zoals de Hoorneboegse-, Tafelberg-, Limitische-, Franse Kamp-, Nieuwe Bussummer- en de Postiljonheide en het heideveldje achter de Expohal te Hilversum. Er zijn nog wel meer gebieden te noemen waar nog een plukje struik- of dopheide groeit, maar zij verdienen het predikaat 'heide' al lang niet meer en zijn volledig dichtgegroeid.

Historische ontwikkeling:

Een 1500-2000 jaar voor Chr. was het grootste gedeelte van het Gooi bedekt met bos: de hogere gedeeltes met eiken- en berkenbos en de wat lagere gebieden met wilgen- en elzenbos. Er woonden toen al mensen, getuige de grafheuvels op de Westerheide, die uit deze periode stammen. In de eeuwen daarna kwamen er geleidelijk aan steeds meer boeren wonen die voor hun levensonderhoud natuurlijk landbouwgrond nodig hadden. Bossen werden voor dit doel omgekeapt. Een gedeelte van deze landbouwgronden groeide later weer dicht met heide; zo ontstonden diverse heidevelden in de vroege middeleeuwen. Er werden schapen op gehouden die ervoor zorgden dat de heides niet dicht groeiden. Rond 1840 werden vele eikenhakhoutsingels aangeplant (armoetijd), dwars door de open heides. Men deed dit in het kader van werkverschaffing, bovendien wilde men de 'eenzaamheid van de uitgestrekte, kale heides' doorbreken. Het 'Gebed zonder End', d.w.z. de groenstrook die de Westerheide van de Bussummerheide scheidt, is hier een voorbeeld van.

Sommige heidevelden groeiden in de 19e eeuw alweer dicht doordat ze niet meer begraasd werden en men tot herbeplanting overging. Voorbeelden hiervan zijn het Spanderswoud en het Corversbos. Vanaf ± 1900 wordt de schapenteelt steeds minder rendabel, waardoor men genoodzaakt wordt de kuddes te verkleinen of zelfs terug te trekken van met name de kleinere, perifere heidevelden.

Nog steeds worden er plaggen gestoken voor gebruik in stallen en wordt er leem afgegraven voor het verharderen van vloeren. De leemkuilen op de Blaricummerheide zijn hiervan een goed voorbeeld.

Ondertussen zijn er steeds meer boeren (Erfgooiers) die het stukje heide of enggrond dat ze bezitten verkopen aan grondspeculanten, die het op hun beurt weer benutten, maar dan voor woningbouw want de bevolking groeit snel. De bestuurderen zien zo langzamerhand ook in dat er op die manier weinig natuurschoon overblijft en kondigen daarom in 1912 de Ergooierswet af, die de verkoop van woeste grond aan de speculanten moet bemoeilijken. Dit lukt gedeeltelijk. Pas in 1932 worden de resterende heidevelden 'afdoende' beschermd als in dat jaar het Goois Natuur Reservaat wordt opgericht. Vanaf haar oprichting heeft deze stichting alle gooise heidevelden beheerd.

Bedreigingen en ontwikkelingen:

1. Vegetatie

Een maximum van ca. 3000 schapen graasden in de 19e eeuw op de diverse heides. Naarmate de schapenteelt steeds minder interessant werd groeiden de heidevelden snel dicht, de kleinere het eerst en de centrale pas veel later. Van de Wester- en de Zuiderheide verdwenen de schapen namelijk pas in 1962. Uiteraard is het beheer er op gericht de heides zoveel mogelijk (?) open te houden, doch dit wordt enorm bemoeilijkt door de opkomst van de Amerikaanse Vogelkers. Op de plaatsen waar opslag van deze soort is verwijderd, komt de heide niet of nauwelijks terug. Het dichtgroeien van de drie centrale heidevelden is pas goed begonnen aan het begin van de zestiger jaren en dit uit zich in een duidelijke toename van het aantal broedende bosvogels.

Bij een vergelijking van inventarisatiegegevens uit de periodes 1968-1970 en die van 1980-1983 valt het op dat typische park- of bosvogels als Houtduif, Roodborst, Fitis en Koolmees in aantal zijn verdubbeld op de centrale heidevelden. Dit geeft een goede indicatie met betrekking tot het dichtgroeien. Overigens is van deze vier soorten de Fitis het minst toegenomen; de Fitis verdwijnt immers weer als de bossages te dicht of te hoog worden.

Een ander probleem is de vergrassing. Op veel plaatsen wordt de struikheide verdrongen door heidegrassen zoals Pijpestrootje, die onder de invloed van zure regen meer kans hebben. Ook hier lijkt het, net als bij de Amerikaanse Vogelkers, of er geen weg terug is; waar eenmaal gras groeit komt de heide niet of nauwelijks meer terug. Dit is goed te zien in de omgeving van het vogelreservaat op de Westerheide.

Alleen een goed beheer kan de ontwikkelingen keren: afbranden, plaggen, hooien, begrazing, etc. Grootschalig beheer is uiteraard goedkoper maar voor de heidevogels nadelig.

2. Bevolkingstoename en Rekreatie

Tot de oprichting van het GNR was de snelle bevolkingsgroei er de oorzaak van dat nogal wat heidegrond opgeofferd werd aan de woningbouw. Hierna vormde de stormachtige ontwikkeling van de rekreatie één van de belangrijkste bedreigingen van de vogels en de planten op de heides. Om een indruk te geven: Aan het begin van de 16e eeuw woonden er nog maar 5000 mensen in het Gooi; in 1900: 40.000; in 1930: 100.000 en momenteel ca. 250.000! In 1930 waren er zelfs plannen om een forensenstad van Amsterdam te bouwen op de Westerheide. De Kuifleeuwerik profiteerde soms wel van deze woningbouw aan de rand van de heides, bij stuifzand.

Het is duidelijk hoezeer de rekreatie is toegenomen de laatste 50 jaar. De hoge rekreatiedruk is één van de factoren die het ontwikkelen van een goede heidevogelstand ernstig bemoeilijken, ondanks het feit dat er een honden-aanlijngedod bestaat, er een korhoendersrustgebied is geschapen en er paden worden herbepplant. Indien het aantal wandelpaden op sommige heidevelden drastisch beperkt zou worden, zou de rekreatiedruk hierdoor belangrijk kunnen afnemen terwijl het aantal rekreanten gelijk blijft.

Ontwikkeling heidevogelstand:

Wat is de invloed van al deze ingrijpende ontwikkelingen op de heidevogelstand geweest gedurende deze eeuw? Voor het beantwoorden van deze vraag hebben we uiteraard inventarisatiegegevens nodig. Van de vorige eeuw en de periode tot 1920 zijn nauwelijks of geen gegevens beschikbaar. Pas vanaf ± 1920 liepen er vogelaars over de heides die ook nog wat noteerden en vanaf ± 1930 weten we vrij exact welke vogels er op de diverse heidevelden broedden en in welke aantallen. Van deze broedvogels heb ik er min of meer arbitrair elf uitgekozen die voor de gooise heidevelden karakteristiek waren of het nog zijn. Ze hebben er alle gedurende de laatste dertig jaar gebroed.

Deze elf soorten zijn onder te verdelen in drie groepen. De eerste groep omvat vier soorten die gedurende deze laatste dertig jaren zijn verdwenen, te weten, in de volgorde van verdwijning: Nachtzwaluw (1968), Tapuit (± 1977), Geelgors (± 1982), Korhoen (± 1985). De tweede groep bestaat uit drie soorten die onregelmatig broeden of het moeilijk hebben: Patrijs, Roodborsttapuit en Boomleeuwerik. De derde en laatste groep wordt gevormd door vier soorten die op korte termijn niet direkt gevaar lopen óf zelfs in aantal vooruit gaan: Wulp, Bergeend, Veldleeuwerik en Boompieper. Het lijkt misschien wat vreemd om de Wulp in deze groep te plaatsen, doch de zeer kleine populatie van twee paren die nog op de Westerhei voorkomt is immers al lange tijd stabiel te noemen.

Opvallend maar natuurlijk niet toevallig is dat er van de zeven soorten uit groep 1 en 2 maar liefst zes soorten voorkomen (de Roodborsttapuit niet) op de 'rode lijst' van soorten die landelijk gezien gevaar lopen of in ieder geval achteruit gaan in aantal. De Roodborsttapuit hoort wel op deze lijst thuis, gezien recente ontwikkelingen.

Soortbespreking

Het Korhoen komt hier voor sinds 1901 en is tussen 1901 en 1930 enorm in aantal toegenomen vanuit populaties op de Veluwe, in Drente, Brabant etc. In 1930 kwamen er zelfs $\pm$ 130 Korhoenders voor, het maximum in deze eeuw. In de oorlog nam dit aantal af tot 30 à 50 exemplaren, later groeide dit weer tot ca. 50 in 1957. Steeds minder kwamen ze voor buiten de centrale heidevelden. De daling begint dan, terwijl er landelijk gezien juist een toename plaatsvond tot 1965. Dit kwam door een beter heidebeheer. De daling zet in het Gooi zeer snel door: 25 ex. in 1970; 1 man en enkele vrouwen in 1979 en momenteel zijn ze uitgestorven.

De achteruitgang vindt in geheel Europa plaats, in Nederland wordt het Korhoen met uitsterven bedreigd op korte termijn. Voor het verdwijnen uit het Gooi zijn meerdere oorzaken aan te wijzen: biotoopverandering door dichtgroei, veroudering van de heide en het bomenbestand; verdwijning van kruidenrijke voedselgebieden en akkers (engen!); rekreatiedruk, etc.

Hoewel het GNR er redelijk veel aan gedaan heeft om het verdwijnen te voorkomen, zijn de oorzaken te structureel.

De Nachtzwaluw of Geitenmelker broedde tot 1960 regelmatig langs de randen van heidevelden en redelijk vaak in de omgeving van de beide wasmeren. In en na de oorlog was er een toename te zien door het ontstaan van kaalvlaktes in de bossen; een voorkeursbiotoop. Door biotoopverdwijning (stuifzanden!) en toename van de recreatie nam dit soort snel af na 1960. Het laatste paartje broedde in 1968 op een stukje heide met wat stuifzand en opslag ten zuiden van Hilversum.

Van de Tapuit is bekend dat er de vorige eeuw erg veel van voorkwamen als broedvogel. In deze eeuw, tot 1970, bleef de Tapuit een regelmatige broedvogel op de Wester- en de Bussummerheide, maar was zeker niet algemeen te noemen. Op andere heidevelden kwam de soort vrijwel niet voor als broedvogel.

In de periode 1970-1977 heeft nog een enkel paartje gebroed op de Westerheide, doch daarna niet meer. De Tapuit is zeer gevoelig voor een hoge rekreatiedruk, zodat het verdwijnen nogal begrijpelijk is. Ook biotoopveranderingen hebben hier toe bijgedragen, zoals dichtgroei en het verdwijnen van stuifzanden. Wel lijkt de Tapuit zich thuis te voelen op pas afgebrande stukken heide. Mogelijkerwijs spelen klimatologische factoren in Afrika ook nog een rol bij deze (landelijke) achteruitgang: de soort overwintert immers in tropisch Afrika.

De Geelgors is ook al verdwenen door biotoopveranderingen (dichtgroei) en de te hoge rekreatiedruk. En dat terwijl de soort begin dezer eeuw (tot $\pm$ 1960) algemeen voorkwam op alle heidevelden en engen! De achteruitgang begon aan het eind van de vijftiger jaren. Door rekreatiedruk werden de laatste broedparen teruggedrongen naar afgesloten gebieden. De laatste Geelgorzen broedden op de centrale heidevelden (de laatste in 1976) bij het Hilversums Wasmeer (tot 1977) en bij het sportpark in Hilversum (tot 1982). Ook 'swinters worden er nauwelijks meer geelgorzen gezien, terwijl er in de zestiger jaren nog wel groepen van 40 exemplaren op de heidevelden werden gezien. Aangezien het Gooi op de rand van het verspreidingsgebied ligt, is de Geelgors zo enorm snel van het toneel verdwenen.

De Patrijs bevindt zich nu in een situatie waarin het Korhoen zich tien jaar geleden bevond: ze broeden er nog wel, maar de toekomst is verre van rooskleurig. Tot 1940 waren de aantallen Patrijzen klein, wat niet zo verwonderlijk was want er werd flink op gejaagd. Door het wapenverbod in de Tweede Wereldoorlog kon de soort toenemen. Deze toename zette zich ook na de oorlog voort: er broedden toen enkele tientallen paren op de verschillende heidevelden. In 1968 werden er zelfs 60 ex. op de Westerheide waargenomen in de winter. Na 1970 ging het snel bergafwaarts en momenteel broeden er nog maar 1 à 2 paren op de Zuider- en de Westerheide en misschien nog een enkel paartje ergens anders. De kans is groot dat er over enkele jaren geen Patrijzen meer broeden op de heidevelden. Ongeveer dezelfde oorzaken als bij het Korhoen zijn hier van toepassing: er is een voedselprobleem (weinig jongenproductie) door het ontbreken van kruidenrijke gebieden, ruigtes, akkertjes, engen etc. De heidevelden zijn een tweede rangs biotoop geworden. Overigens gaat de Patrijs ook in de rest van Nederland en zelfs in grote delen van Europa om dezelfde redenen achteruit.

De Roodborsttapuit en de Boomleeuwerik zijn twee soorten die een nogal schommelend aantalsverloop hebben. De eerste soort was een regelmatige broedvogel van de heidevelden in de periode 1930-1960. De meeste grote en kleine heides hadden wel een paartje broeden. Vanaf 1960 nam de soort af tot nul paar in 1974. Vanaf 1977 volgde een spectaculaire toename tot een maximum van 13 paren in 1981, verspreid over de centrale heides en de Hoorneboegse heide. Sinds het midden van de zeventiger jaren nam de soort sterk af in de agrarische gebieden van Nederland en West-Europa door biotoopveranderingen. Op de heides en de hoogvenen volgde een toename, mogelijk door overvloed van jonge vogels uit de agrarische gebieden. Na 1983 volgde een afname onder invloed van enkele strenge winters. Momenteel broedt er nog een enkel paartje.

Roodborsttapuiten lijken niet zo recreatiegevoelig te zijn, getuige het feit dat sommige paren op de Westerheide vlak bij de drukste wandelroutes nestelden. Belangrijker is het voorkomen van een gevarieerd biotoop met voldoende afwisseling in vegetatiehoogte en de aanwezigheid van enig reliëf in het landschap (greppels, heuveltjes, uitkijkposten, akkertjes etc.) Het voedsel bestaat uit grote insecten, die juist in die overgangsgebieden voorkomen. Op de Westerheide en de Hoorneboegse heide bestaat het biotoop uit kleinschalige gebiedjes waar afwisselend oude en afgebrande heide voorkomt met wat hogere pollen, waar wat bremstruikjes verspreid groeien en de bodem enigszins geaccidenteed is. Een te kale heide is ook onaantrekkelijk voor desoort. Bij een goed heidebeheer heeft de Roodborsttapuit nog wel enig toekomstperspektief.

Ook de Boomleeuwerik kwam tot + 1945 op de meeste heidevelden voor met één of meerdere paren. Na 1955 volgde een afname tot een paartje of drie in 1970. In de zeventiger jaren verdween hij van het toneel om er in 1981 weer terug te keren. De onverwachte toename werd in veel plaatsen in ons land opgemerkt; de oorzaken zijn niet geheel duidelijk. In 1984 waren er zelfs weer zeven broedparen op de drie centrale heidevelden en op de Tafelberg- en de Blaricummerheide tesamen. De laatste jaren is de stand weer fors teruggelopen door de strenge winters die tot in Zuid-Europa reikten. De Boomleeuwerik heeft een voorkeur voor heide die spaarzaam met naaldbout begroeid is, voor zandverstuivingen, kaalslagen, jonge naaldbomenaanplant en glooiend terrein. Hoewel er van dit soort biotopen nogal wat verdwenen zijn de laatste decennia, laat de recente kortstondige toename wel zien dat de soort over enig aanpassingsvermogen beschikt, zodat er nog enige hoop is. De recreatiedruk hoeft kennelijk geen doorslaggevende faktor te zijn bij hervestiging. Toch blijft het een bedreigde soort, die in het Gooi aan de rand van zijn verspreidingsgebied leeft.

Gelukkig zijn er nog soorten die alle ontwikkelingen goed doorstaan hebben. De Bergeend is hier een voorbeeld van. Al vanaf 1880 is de soort op de heidevelden waargenomen, maar vooral na 1935 is de bergeendpopulatie in het gehele Gooi fors gestegen, vooral op de landgoederen in het zuiden van het Gooi. Opvallend is dat er bijna alleen maar broedgevallen bekend zijn van de centrale heidevelden. De populatie aldaar is gedurende deze eeuw vrij constant gebleven en bedraagt momenteel maximaal 5 paren. Overigens wordt het aantal broedparen nogal eens overschat doordat ook niet-geslachtsrijpe paren worden meegeteld. De wasmeren zijn nog steeds een belangrijke verzamelplaats voor paren met jongen, die op de centrale heidevelden genesteld hebben. Voor de pullen is water essentieel en om dit te bereiken kunnen ze vele kilometers afleggen, met alle risico's van dien.

Het kenmerkende gejodel van de Wulp is gelukkig nog steeds te horen op de Westerheide. De vraag is echter wel: hoe lang nog? De twee overgebleven paren zijn maar een fractie van de aantallen die er aan het begin van deze eeuw voorkwamen. Toen ging het om minstens enige tientallen paren, die verspreid over de verschillende heidevelden rond Hilversum voorkwamen. Aangezien de Wulp een voorkeur heeft voor zeer open en uitgestrekte heidevelden, verdween hij al snel van heides die dichtgroeiden of 'platgelopen' werden door rekrenten en honden. Zo verging het ze op de Hoorneboeg (broedvogel tot 1947), de heide achter het sportpark bij Hilversum (tot 1959), de Zuiderheide (tot 1959) en de Bussummerheide (tot 1977). Al vanaf 1960 broeden er dus 2 à 3 paren op de Westerheide. Indien het gebied voldoende open wordt gehouden

zal het biotoop geschikt blijven, vooral daar de Wulp weinig hinder lijkt te ondervinden van de toenemende vergrassing. De laatste jaren wordt juist in de meer vergraste gedeeltes genesteld. Het instellen van het 'Korhoenderreservaat' heeft ongetwijfeld voor de broodnodige rust in het broedgebied gezorgd. Er zijn dan ook geregeld jongen grootgebracht, wat erg verheugend is, vooral daar het heel goed mogelijk is dat er voor jonge Wulpen eenzelfde voedselprobleem is als voor het Korhoen en de Patrijs.

De Boompieper handhaaft zich heel behoorlijk en komt op de meeste heidevelden voor met meerdere paren. Toch zag het er in de zeventiger jaren wat minder rooskleurig uit, want de stand daalde van ruim 100 paren vóór 1970 tot ca. 30 paren in 1972. De redenen van deze terugval zijn niet geheel duidelijk, want het dichtgroeien van de heide heeft niet al te veel invloed op deze zanger. Gelukkig is de populatie sinds 1972 weer verdubbeld.

Ook de Veldleeuwerik weet zich te handhaven op de heidevelden, maar is vrijwel verdwenen van de meeste kleine heides. Vooral op de Hoorneboegse-, de Tafelberg- en de Blaricummerheide is de achteruitgang opvallend: van de tientallen paren die er enkele decennia geleden voorkwamen zijn er maar enkele over. Rekreatie en het dichtgroeien lijken de belangrijkste oorzaken te zijn, maar mogelijk spelen nog heel andere, niet-lokale oorzaken een rol (bijv. de jacht in Zuid-Europa?).

Als laatste soort noem ik nog een niet-broedvogel die niet zo gemakkelijk weg te denken valt uit het winterse heidelandschap: de Klapekster. Het fraaie vogeltje was jarenlang een regelmatige gast van met name de Westerheide, waar bijna elke winter wel één exemplaar gedurende enkele weken of maanden vertoefde. Het voorkomen is aan invasies gebonden, maar sinds 1975 worden er nog maar heel weinig waargenomen op de heidevelden en in de rest van het Gooi. Niet eens elk jaar. De gehele populatie in noordoost-Europa lijkt af te nemen. In het Gooi-, Eem- en Vechtplassengebied prefereert de Klapekster moerasgebieden boven heidevelden, want in dit laatste biotoop is maar één op de zes waarnemingen gedaan.

Conclusie en konsekwenties van het heidebeheer:

Het moge duidelijk zijn dat de achteruitgang van de heidevogels, die in de vijftiger jaren begonnen is, nog steeds doorgaat. In de zestiger jaren is er één soort verdwenen (Nachtzwaluw), in de zeventiger jaren ook één (Tapuit), in de tachtiger jaren twee (Geelgors en Korhoen) en in de negentiger jaren verdwijnen er als het tegen zit nog eens drie (Patrijs, Wulp en Boomleeuwerik). Uitgaande van de eisen die de nu nog voorkomende heidevogels aan hun biotoop stellen, komen we tot een aantal beheersmaatregelen die voor hun behoud dringend nodig zijn.

Algemene maatregelen: het instellen van meer rustgebieden of gebiedjes, analoog aan het korhoenderreservaat op de Westerheide.

- verdere beperking van het aantal wandelpaden ter verlaging van de rekreatiedruk.
- handhaving van een open landschap met verspreid staande bosjes van bijv. Berk, Eik en Brem.
- variatie in vegetatie, dus ook de vergrassing tegengaan.

Soortspecifieke maatregelen:

- voor Patrijs: het herstellen van de verbindingen tussen heides en engen; aanleggen van akkertjes op of langs de randen van heidevelden. Dit zou bijv. kunnen op die plaatsen waar Amerikaanse vogelkers verwijderd is en waar heide of heidegrassen niet meer willen groeien. Denk ook aan boekweitakkers.
- voor Tapuit en Boomleeuwerik: zandverstuivingen goed beheren.
- voor Patrijs, Tapuit en Boomleeuwerik en Roodborsttapuit: het creëren van zoveel mogelijk reliëf in het landschap. Dit kan door de (leem)kuilen zo min mogelijk te laten dichtgroeien, het graven van greppels en het aanleggen

van houtwallen. Houtwallen en greppels zijn ook zeer geschikt om waardevolle deelgebiedjes te vrijwaren van intensieve recreatie en wel op een vriendelijke manier.

- voor Patrijs en Roodborsttapuit: zorgen voor variatie in de (heide)vegetatie op een kleinschalige wijze. Bijvoorbeeld zorgen voor afwisselend oude en jonge heidedoor afbranden.
- voor de Wulp: handhaving van het zeer open landschap van het zuidelijk deel van de Westerheide.

TOT SLOT: het lijkt er op dat de toekomst van de nog resterende heidevogels enigszins afhankelijk is van het gevoerde beheer en dus van de financiële middelen die het GNR heeft op lange termijn. Een onzekere toekomst dus in een biotoop dat op een zeer kunstmatige wijze in stand gehouden dient te worden.